

ABDUSHUKUROV BAXTIYOR BO'RONOVICH

**QADIMGI
TURKIY
TIL**

ISBN 978-9943-5636-5-0

9 789943 563650

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

Abdushukurov Baxtiyor Bo'ronovich

QADIMGI TURKIY TIL

Yuv. Berdim
Kymy. Shonayev
20.12.2019 y.

"NAVOIY UNIVERSITETI" nashriyot-matbaa uyi

TOSHIKENT – 2019

KBK 81.2Turk
A 15
UO'K: 811.512.1

ISBN 978-9943-5636-5-0

Abdushukurov, Baxtiyor Bo'ronovich

Qadimgi turkiy til [Matn]: o'quv qo'llanma / B.B.Abdushukurov. - Toshkent: "Navoiy universiteti" NMU, 2019. - 127 b.

«Qadimgi turkiy til» o'quv qo'llanmasi 5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan. Unda qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida so'z boradi. Mazkur qo'llanmani yozishda qadimgi turkiy til bo'yicha to'plangan tajribalar, mavjud qo'llanma, kitoblardagi materiallardan foydalanildi.

Mas'ul muharrir: H.Dadaboyev, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar: S.Ashirboyev, filologiya fanlari doktori, professor
Q.Omonov, filologiya fanlari doktori, professor

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 20-iyuldagi 654-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

© Abdushukurov B.B.

© "NAVOIY UNIVERSITETI" nashriyot-matbaa uyi, 2019

KIRISH

Ona tilimizga ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho meros sifatida e'tibor qaratish, uni asrab-avaylash, boyitish, nufuzini oshirish barchamizning asosiy vazifalarimizdan sanaladi. Shu ma'noda, aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2016-yil 13-mayda imzolangan "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmonida hozirgi globallashuv davrida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti, bugungi holati va istiqboli bilan bog'liq masalalarni chuqur o'rganish borasidagi qator muhim vazifalar belgilab berildi. Farmonda qayd etilganidek, "O'zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimgi turkiy til katta hissa qo'shganini alohida ta'kidlash tabiiydir"¹.

Darhaqiqat, qadimgi turkiy til o'zbek va boshqa turkiy tillarning shakllanishiga asos bo'lgan. Ammo qadimgi turkiy tilning o'zi ham ma'lum taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan, shakllangan, ma'lum bir qolipga tushgan. Ma'lumki, qadimgi turkiy til davri turkiy xalqlar tili, tarixiylikning ildizlarini bilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning natijasida hozirgi adabiy tilning qonuniyatlarini teranroq anglash imkoni yuzaga chiqdi.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga run, uyg'ur, moniy, brahma, sug'd, suryoniy yozuvlarida bitilgan obidalar kiradi. Run va uyg'ur yozuvlari turkiy xalqlarga xosdir. Toshga o'yib yozilgan run yozuvi yodgorliklari dastlab Yenisey havzasida, so'ngra XIX asr oxirida Mo'g'ulistonning O'rxun daryosi yaqinida topilgan bo'lib, bu yozuvni dastlab daniyalik tilshunos olim V.Tomsen va rus turkologi V.Radlov aniqlagan. Hozirgi paytgacha run yozuvida bitilgan ko'plab tosh, idish, buyum, tangalar, kitob va kitob varaqlari, ayrim qog'ozlar ma'lum. Talas va Yenisey bitiglaridagi yozuv O'rxun obidalariga nisbatan harflarning shakliy variantlari ko'pligi bilan farq qiladi. I.Kizlasovning fikricha, ushbu bitiglarda sakkiz xil alifbo amal qilgan.

Yaqin o'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, sho'rolar davrida tilimizga quyi darajadagi til sifatida qaraldi. "Devonu lug'otit turk"da ulug'langan, "Muhokamat ul-lug'atayn"da tavsiflangan ona tilimiz yuksak minbarlardan, ilmiy va ma'rifiy anjumanlardan chetlashtirildi. Bugun mustaqillik yillarida o'zbek tili qaddini tiklayotgan, butun bir millatning

¹ "Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида"ги Фармон. 2016 йил 13 май. – Б. 1.

milliy tili sifatida bo'y ko'rsatayotgan bir davrda qayd etilgan farmonning qabul qilinishi uning qo'llanish doirasini kengaytirish, tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish va ilmiy asosda rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar eshigini ochdi.

O'zbek tilining bugungi milliy til darajasiga ko'tarilishida XX asr boshlarida yashagan ziyolilarning o'rni katta. Farmonda ham o'z hayotini xalqimizning ma'naviy kamolotiga, ona tilining ravnaq topishiga bag'ishlagan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi ma'rifatparvarlarimizning xizmatlari alohida tilga olinadi. Ular sho'rolar siyosati avjiga chiqqan paytda o'zbek tilining so'z yasash imkoniyatlaridan foydalangan holda xalqda milliy g'urur, ona tiliga hurmat tuyg'usini shakllantiradi.

Farmonda ta'kidlanganidek, "Ona tilimizning qo'llanish doirasini kengaytirish, uning tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish va ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish bugungi kunda o'ta dolzarb masalaga aylanmoqda"². Shu ma'noda, qadimgi turkiy tilning o'zbek tilining adabiy til sifatida maydonga chiqishidagi o'rnini e'tirof etgan holda "Qadimgi turkiy til" fani shakllantirildi. Bu fan orqali talabalarga o'zbek tilning tarixiy ildizlari, V-X asrlarda yaratilgan manbalarning til xususiyatlari haqida bilim beriladi. G'.Abdurahmonov, A.Rustamovning "Qadimgi turkiy til" (1982) o'quv qo'llanmasi, N.Rahmonov, Q.Sodiqovlarning "O'zbek tili tarixi" (2007) darsligi e'lon qilingan. Biroq "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmonda belgilab berilgan vazifalar ularni boshqatdan ko'rib chiqishni, qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini kompleks tadqiq etishni taqozo etadi.

Keyingi vaqtda turkologiya sohasida bir qator yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Eng qadimgi sug'd, ko'k turk (o'rxun-yenisey, turkiy run), eski uyg'ur (turk) yozuvlaridagi yodgorliklarni o'rganishga oid izlanishlar olib borilmoqda. Ko'k turk xoqonligi davrida yaratilgan Bug'ut mangutoshi, uning tiklanish tarixi, yodgorlikda saqlanib qolgan sug'dcha bitig talqini, sug'd tilidagi arablar istilosi bilan bog'liq nazariy qarashlar, ko'k turk bitiglari, ko'k turk yozuvining o'ziga xos jihatlari, imlo xususiyatlari, ko'k turk xatida bizgacha yetib kelgan To'nyuquq, O'ngin, Kul tegin, Bilga xoqon, Suji bitiglarining matni talqini, turkiy yozma yodgorliklar asosida rasmiy uslubning yuzaga kelishi, taraqqiyot bosqichlari, hujjat turlari haqida

muhim ma'lumotlar qayd etilgan.

E'lon qilingan monografik tadqiqotlar, yoqlangan dissertatsiyalar, chop etilgan maqolalar shundan dalolat beradiki, o'zbek tilining takomili va adabiy til sifatida shakllanishida qadimiy turkiy tilning o'rni va ahamiyatini ko'rsatib berish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, o'quv qo'llanmaning tayyorlanishi Farmonda belgilab berilgan o'zbek tilining asl tabiati va xususiyatlarini to'la aks ettiradigan mukammal akademik va o'quv grammatikalarini yaratish, tovushlar tizimi va uning yozuvda aks etishi, joriy imlo qoidalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar tayyorlash, turli mavzu va yo'nalishlar bo'yicha lug'at va qomuslar, risola va darsliklar yaratish vazifasiga mos tushadi.

²"Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmon. 2016 yil 13 may.

1-§. QADIMGI TURKIY TIL DAVRI VA UNING MANBALARI

Asosiy tushunchalar: *bobo til, oltoy tili, mo'g'ul tili, tungus tili, turkiy tillar guruhi, sharqiy turkiy tillar, g'arbiy turkiy tillar, tungus-manjur tillari, eng qadimgi turkiy til, xun davri, r-l tillari, z-sh tillari, qadimgi turkiy til.*

Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug' va qabilalarning umumiy tili sifatida VI-X asrlarni o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy bog'langan. Bu davr tili haqida B. Vladimirov quyidagi fikrlarni bayon qiladi: «...mo'g'ul tili turk va tungus tillari bilan birga o'zlarining bir umumiy ajdodiga ega bo'lganki, uni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Oltoy tilining rivojlanishi jarayonida tashkil topgan mo'g'ul, turk, tungus tillari ma'lum. Bu davr turkiy tillar taraqqiyotining birinchi, eng qadimgi bosqichi bo'lib, fanda u oltoy til birligi nomi bilan yuritiladi. Bu davrda hali turkiy tillar mo'g'ul tillaridan mo'g'ul tillari esa, o'z navbatida, tungus-manjur tillaridan ajralib chiqmagan edi, ular bir til birligi sifatida qo'llanar edi. Shunday qilib, qandaydir eng qadimgi tilning bo'lganligi taxmin qilinadi. Bu tilga xos umumiy leksik, fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar esa hozirgi mo'g'ul, turkiy va tungus-manjur tillarida saqlanib qolgan»³.

Mutaxassislarning fikricha, qadimgi davrlardan milodiy V asrgacha bo'lgan muddat "Eng qadimgi turkiy til" davri deb yuritiladi⁴. Adabiyotlarda bu davr oltoy va xun bosqichlariga ajratiladi. Oltoy davrining xarakteri, bu davrda yashagan xalqlar va ularning tili haqida aniq ma'lumotlar beruvchi tarixiy yodgorliklar yo'q. Bu davr tilining ayrim xususiyatlari o'lik tillarning eng qadimgi belgilari bilan hozirgi jonli tillarni tarixiy-qiyosiy usul asosida o'rganish orqali taxminiy ravishda aniqlanishi mumkin. Tarixiy taraqqiyot jarayonida tillarning qo'shilishi, ajralib ketishi natijasida oltoy davrining oxirlarida bu tillar tabaqalanadi va ikkita katta til guruhlariga bo'linadi, ya'ni tungus-manjur va turk-mo'g'ul tillar guruhlari ajralib chiqadi. O'z navbatida ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning o'sishi, ajralib chiqishi, farqlanish jarayonining davom etishi asosida bu

tillarning har qaysisi asta-sekin o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lib boradi. Buning natijasida xun davrining oxirlarida turk-mo'g'ul til birligidan turk tillari va mo'g'ul tillari ajralib chiqadi.

Turkiy tillarning eng qadimgi davrlardagi taraqqiyotining ikkinchi bosqichi xun davri hisoblanadi (eramizgacha III asrdan eramizning IV asrigacha). Bu davrda Markaziy Osiyodan Sharqiy Yevropagacha bo'lgan katta hududda qudratli Xun imperiyasi tuziladi. Bu imperiya juda ko'p turk-mo'g'ul, tungus-manjur va boshqa qabilalarni birlashtiradi. Eramizning I asri oxirlarida o'zaro ichki urushlar natijasida Xun davlati ikki qismga – G'arbiy xun va Sharqiy xun davlatlariga bo'lindi. Keyinchalik bular asosida g'arb va sharqda turklar boshchiligidagi bir qancha qabila ittifoqlari mustahkamlanishi ko'p jihatdan turkiy qabilalar va tillarning rivojlanishiga katta ta'sir qildi, ular umumiy belgilarini saqlagan holda, asta-sekin o'zlariga xos xususiyatlarni ham hosil qila boshlaydilar, natijada bu barcha turkiy tillarning ikki guruh – sharqiy va g'arbiy turkiy tillarga bo'linishiga alib keldi. Bu davrdagi turkiy tillarning xususiyatlarini ko'rsatuvchi tarixiy manbalar yo'q. V.V. Bartold chuvash tili bo'yicha tadqiqotlariga asoslanib, xun davridagi til chuvash tili bilan umumiylikka ega bo'lgan, buni venger tilidagi turkiy unsurlarning chuvash unsurlari bilan o'xshashligi ham tasdiqlaydi, degan fikrni ilgari suradi⁵.

Xun davrida turlicha turk, mo'g'ul, tungus-manjur qabilalari tillarining o'zaro bir-biriga ta'sir qilishi, qo'shilishi, chatishib ketishi va qayta tashkil topishi jarayonida o'sha vaqtda Markaziy va O'rta Osiyo hamda Sharqiy Yevropada yashagan qadimgi eroniy, xitoy, sanskrit va slavyan qavmlari tillarining ishtiroki ham bo'lgan.

Xun davrida turkiy tillar ham ko'pgina urug' va qabilalarning tillari sifatida mavjud bo'lgan va ularga xizmat qilgan. Bu davrda ularning *r-l* tillari (qadimgi avar, bulg'or va hozirgi chuvashlarning o'tmishdoshi) hamda *z-sh* tillariga (qadimgi o'g'uz, qirg'iz, qarluq va qipchoq) ajralishi yuz berdi. Fonetik qurilish va leksikadagi *-s/z* va *l-sh/j* tarzida moslashish hodisasining qoldiqlarini hozirgi oltoy va bir qator turkiy tillarda uchratish mumkin: *r-s/z*, *bas-bormoq* va *bir-bormoq*; *kāz* va *kār* (ko'rmoq), *l-sh/j*; *bes*h va *belek-tirsak* (chuvashcha *pilek-besh*), *bish-bulg'a* - *aralashtirmoq* kabi. Shu bilan birga, bu davrda mayda turkiy qabilalarning tabaqalanishi va bir-biriga qo'shilishi, birlashishi jarayoni ham davom etar edi.

VI asr o'rtalarida turklar kuchayib, yirik bir qabila ittifoqiga birlashdi, qo'shni qabilalarni yengib, 552-yilda o'zlarining mustaqil davlati – turk xoqonligini barpo qildi. 555-yilga kelib, Markaziy Osiyodagi xalqlar

³ Владимирцов Б. Работы по монгольскому языкознанию. - М.: Восточная литература, 2005. - С. 237.

⁴ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. - Тошкент, 2006. - Б. 3.

⁵ Бартольд В.В. Сочинения. Том 5. - Москва: Наука, 1968. - С. 347.